

ВРЕДАН ДОПРИНОС СРПСКОЈ ЛЕКСИКОГРАФИЈИ И ФИЛОЛОГИЈИ

*ИСИДОРА БЈЕЛАКОВИЋ, ИРЕНА ЦВЕТКОВИЋ ТЕОФИЛОВИЋ
И АЛЕКСАНДАР МИЛАНОВИЋ (ПРИР.), РЕЧНИК СЛАВЕНОСРП-
СКОГ ЈЕЗИКА, ОГЛЕДНА СВЕСКА.*

Нови Сад: Матица српска, 2017, 299.

1. Огледна свеска Речника славеносрпског језика, коју су приредили Исидора Бјелковић, Ирена Цветковић Теофиловић и Александар Милановић, предавачи на предметима из историје српског књижевног језика у трима универзитетским центрима – Новом Саду, Нишу и Београду, обогатила је науку о српском језику, а нарочито њене дисциплине – историју српског књижевног језика, историјску лексикологију и лексикографију.¹ Огледна свеска будућег речника настала је као резултат рада на пројекту који је под окриљем Матице српске 1981. године био поверен академику Александру Младеновићу. Сам речник у *Огледној свесци* заузима највећи део књиге и представља њен главни део (41–299). Њему претходе краћи следећи делови књиге: Предговор (7–8), Увод (9–16), затим поглавље под насловом Макроструктура и микроструктура Речника славеносрпског језика (огледна свеска) (17–32), у којем су дати основни подаци о изворима, раду са корпусом, методологији успостављања одредница, структури речничког чланка, поретку одредница, о приступу проблему лексичких варијаната, лексичким парадигматским односима, лексикографској дефиницији, те обради вишечланих лексичких јединица, а потом следе спискови коришћених речника, огледних свезака и литературе, списак скраћеница и извора.

2. Када је о лексикографији реч, овај речник се по много чему разликује од других језичких речника, што је разумљиво узимајући у обзир чињеницу да се у Речнику обрађује лексика која раније није била лексикографски обрађивана у целини нити објављена под овим или сличним називом језика у своме наслову². Наиме, језички материјал славеносрпског језика по први пут се у нашој науци и култури објављује под тим именом у наслову овог речника. Славеносрпски језик, који је у науци дуго важио као језик са готово „неограниченим“ лексичким инвентаром и одсуством норме у погледу писања и избора лексичких јединица, у овом речнику морао је бити представљен као уређен лексички систем, дакле као систем језика који је, као књижевни језик Срба, постојао читав век, а чији културни одјаци, нарочито у одређеним књижевним врстама и жанровима (књижевна поезија и проза, беседе или слова), живе и данас.

О томе колико је за нашу филолошку науку и културу значајна израда речника славеносрпског језика, поједини аутори су оставили убедљив траг. Истражујући славенизме у Његошевим песничким делима, С. Стијовић је истакао потребу за речницима

¹ Приређивачи Речника – доц. др Исидора Бјелковић, доц. др Ирена Цветковић Теофиловић и проф. др Александар Милановић – потписани су и као његови састављачи, заједно са др Миленом Зорић и Јеленом Стошић, и као уредници, заједно са упокојеним академиком Александром Младеновићем и проф. др Љиљаном Суботић.

² Нећемо пренебрегнути чињеницу да се лексика из славеносрпске епохе обрађује и у Речнику САНУ. Међутим, она се у том речнику не назаначује експлицитно као славеносрпска, већ се домен њене употребе назаначује најчешће употребом квалификатора сткњ. Овај квалификатор узима се као општи за лексику старијих књижевнојезичких идиома, као што су српскословенски, рускословенски, руски књижевни језик 18. века, доситејевски језик, српскословенски језик итд.

старијег језичког стања, који би пресудно помогли у тачној идентификацији слоја којем припадају дате речи. За славеносрпски слој у Његошевим песничким делима Стијовић каже да је „било [тешко] пратити лексичку славеносрпског периода, с обзиром на то да за њу немамо никаквог речника, иако се за таквим делом осећа велика потреба“³. Он, даље, каже да „недостатак речника литературе славеносрпског периода омета истраживача у праћењу настанка разних хибрида, изведеница, посрбица и, посебно, кованица“⁴, а пре њега исто су истицали А. Младеновић⁵, Ј. Кашић⁶ и други.

3. Један од првих методолошких задатака при састављању овог речника био је како решити проблем устројства, тј. „стандардизације“ лексичког израза језика чије се речи описују у речнику, имајући у виду заиста велик избор лексичких варијаната и одсуство нормативне регулативе. Овај нимало лак задатак приређивачи су решили тако што су се одлучили да славеносрпски језик прилагодили савременом читаоцу и кориснику наводећи као одреднице речи у фонетској и приближној изговорној форми, према савременој графици и правопису. Међутим, сам чланак, уз одредничку реч, приређивачи су уредили тако да он обавезно садржи реч у оригиналном графичком лику (уколико је основни облик реконструисан, будући да није потврђен у грађи, аутори су то назначили звездом), основне граматичке податке о речи, њиховим морфолошким категоријама, пореклу речи, затим опис значења и потврде из грађе добијене ексцерпцијом примера из различитих извора. Сматрамо да је овим начином постигнута права мера између тога да речник буде окренут савременом читаоцу, с једне стране, а, с друге стране, да се у њему пруже релевантна филолошка обавештења везана за употребу и контекст, оригиналну графију и правопис, варијанте, одабир извора итд.

Методологија израде речника, почев од одабира извора и селекције грађе, затим избора лексичких јединица које ће добити статус одреднице, до структуре речничког чланка, поретка одредница, бележења лексичких варијанти, граматичких информација, питања графичког система, дефиниција, лексичких односа (синонимија, антонимија) итд., детаљно је објашњена у посебном одељку под насловом „Макроструктура и микроструктура Речника славеносрпског језика (огледна свеска)“ (17–32). Тамо, поред осталог, сазнајемо да је грађа за Речник узимана из различитих извора, међу којима спадају дела В. Дамјановића, З. Орфелина, Д. Обрадовића, Н. Лазаревића, А. Мразовића, А. Стојковића, Ј. Мушкагировића, П. Соларића, М. Видаковића и др., „у којима је заступљен славеносрпски тип књижевног језика, затим доситејевски и у мањој мери руски књижевни језик XVIII века. Обухваћена је продукција од 1748. до 1850. године, при чему у најмлађе изворе спада периодика“ (17). Када је о самој грађи реч, тј. о одабиру лексема, приређивачи *Огледне свеске* приступају тоталној ексцерпцији, изостављајући само ономастичку грађу. Предност оваквог поступка над делимичном ексцерпцијом његови приређивачи виде у томе што се њиме постиже то да се, поред увида у појмовни свет народа и њихове историје и културе у датом раздобљу, ствара и могућност добијања прецизније слике о развоју конкретних речи и њихових облика. Већ *Огледна свеска* показује разноликост лексичког састава славеносрпског језика у погледу порекла лексичких јединица. У *Речнику* се налазе како речи домаћег порекла које су се до данас сачувале у сличној фонетско-морфемској форми, као што су *човек*,

³ Стијовић, Светозар. Славенизми у Његошевим песничким делима, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1992, 39.

⁴ Исто, 40.

⁵ Младеновић, Александар. „Речник текстова славеносрпског периода и нека питања његове израде“. [У:] Лексикографија и лексикологија. Нови Сад: Матица српска и Београд: Институт за српскохрватски језик, 1984, 97–101.

⁶ Кашић, Јован. „Извори и грађа за речник славеносрпског језика“. [У:] Лексикографија и лексикологија, Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1984, 91–95.

брат, брег, волећи, враг, време итд., тако и славенизми, кованице и др. речи настале у овој епоси, које, као специфичан лексички слој који у свом саставу укључује елементе двају или више књижевнोजезичких идиома, у савременом српском књижевном језику имају статус архаизама: *безделник* „онај који чини недела, преступник, грешник“, *безлобије* „безазленост, безлобност“, *безобразје* „дрскост, непристојност, безобразлук“, *бесмертије*, *глубок, војени, волновати се* „узбуђивати се, узнемиравати се“, *воображеније* „машта, уобразиља, фантазија, имагинација, замишљање“, *вопити* „гласно изражавати очајничку жељу, викати, вапити“, *воспетити* „спречити, онемогућити“, *вражда* „свађа, непријатељство, мржња“, *год* (време од дванаест месеци, година), *всегдашњи, всесилан, всјачески* „свакако, сигурно; несумњиво, у сваком погледу“, *всује* „узалуд, забадава“, *јестество* „природа“, затим речи страног порекла, међу које долазе германизми: *вириофт* „домаћинство, посед, имање“, *мајстер* „занатлија који је положио стручни испит; занатлија уопште; власник занатске радње, мајстор“, *итумадла* „собарица, слушкиња“, интернационализми грчког или латинског порекла: *анатома, архијереј, архитектура, градус* „триста шездесети део круга као јединица мере, степен“, *екселенција, математика, материја*, турцизми: *атар*² „љубав, наклоност“, *белај* „несрећа, невоља“, *еспан* „роба за продају; потрепштине, опрема, одећа“, *капамација* „занатлија који израђује покриваче“ итд.

4. Структура речничког чланка има следеће лексикографске елементе: наслов чланка, тј. одредницу, граматички опис (податак о врсти речи односно морфолошким категоријама), информацију о језику из којег је реч преузета (код речи страног порекла), навођење једне или више изворних граfiјских форми (дају се у посебним заградама), дефиниција (опис значења уз навођење синонимних речи, као и упућивање на речи истог или сличних значења), потврде (примери), изрази (вишечлане лексичке јединице: термилошке синтагме и разни лексички спојеви, фразеологизми). Све одреднице у речнику транскрибоване су и уређене према савременој азбуци српског језика, будући да Речник није намењен само филолозима, већ и ширем кругу корисника. Ипак, форма у изворном граfiјском изразу региструје се на двама местима у речничком чланку: у оквиру оштрих ортографских заграда и код навођења извора у којем се потврђује дата лексема. На крају чланка налазе се подаци о речницима у којима је реч забележена (речници В. Михајловића, Вуков Српски рјечник, шестотомни речник Матице српске и Речник САНУ).

5. Посматрано из угла типологије речника, *Речник славеносрпског језика* је историјски речник, будући да се у њему доносе речи књижевног језика Срба којим се писало у другој половини 18. и првој половини 19. века. Тај тип књижевног језика, у науци познат под именом славеносрпски, замењен је реформом Вука Стефановића Караџића увођењем тзв. језика на народној основи. Поред осталог, дијакхронијски карактер овог речника огледа се у систему одредничких речи, међу којима има врста и облика који нису својствени савременом српском књижевном језику. Тако је у речнику партиципски систем приказан уз издвајање партиципа (глаголских придева) у оквиру засебних лексикографских одредница. Такав статус имају и глаголски прилози, трпни придеви, као и оне форме компаратива и суперлатива чија структура не одговара стању у српском стандардном језику (в. нпр. височајши, највисочији итд.).

Историјски гледано, партиципски систем се из ћирилометодијевске писмености пренео у српски средњовековни књижевни језик, а исто тако и у руски, те га је одагле славеносрпска писменост још увек активно одржавала. У некадашњем партиципском систему, који се састојао од активних (садашњи и прошли I и II) и пасивних (садашњи и прошли) партиципа, први се почео повлачити партицип презенте пасива на *-мъ*, док се партицип перфекта у виду трпног придева добро очувао. Од облика партиципа презенте активног и партиципа претерита активног I постали су још доста раније глаголски прилози односно герундији, који су и данас део граматичког система српског језика (глаголски прилог

садашњи и глаголски прилог прошли). Два основна активна партиципа (на *-ћи* и *-вши*) употребљавала су се у реченичним функцијама у којима данас уместо њих употребљавамо друга граматичка средства. Најчешће се ради о партиципима чији би семантички еквиваленти према дубинској структури били представљени односном реченицом са везником *који* у функцији атрибута односно придевом у атрибутој функцији. Стога је у овом речнику тако и поступљено – партиципи садашњи на *-ћи* и партиципи прошли на *-вши* описани су лексичко-граматички као односна зависна реченица са везником *који* и обликом презента, односно перфекта глагола у основи: уп. нпр. *лежашчи, -а/-аја, -е/-еје* „који лежи”, *превосходјашчи, -а/-аја, -е/-еје* „који надмашује, превазилази”, *погишии, -а, -е* „који је погинуо” итд. Када је реч о континуантима партиципа презента пасива, данас трпни придев у атрибутој функцији нема само улогу партиципа претерита пасива, него је надоместио и функцију партиципа презента пасива, а, такође, функцију партиципа презента пасива обављају и друга лексичко-семантичка средства, као што су придеви пасивног квалификативно-глаголског значења на *-ив/-љив*. Примере обраде и ове врсте партиципа налазимо у речнику – уп. нпр. *називајем, -а, -о (-и, -а/-аја, -о/-оје)* „који се зове”, *гоним, -а, -о (-и, -а/-аја, -о/-оје)* „који је гоњен, које гоне, гоњен” итд.

6. У *Огледној свесци речника* коришћено је неколико типова лексикографских дефиниција одредница. Најчешће је употребљавана описна лексикографска дефиниција, којом су описивана лексичка односно граматичка значења речи, уп. нпр. *заходити* „примицати се хоризонту, нестајати иза хоризонта, губити се, нестајати (о Сунцу, Месецу)” или *долама* „део народне ношње, мушка или женска горња одећа са рукавима (најчешће од чохе) која се обично не закопчава и која сеже до испод колена” према предлогу *без* „за исказивање изузимања, искључења, немања, недостајања [...]”. Типске лексичко-граматичке дефиниције коришћене су за дефинисање одређених творбених типова, нпр. код именица на *-ост*: *благост* „особина онога који је благ, онога што је благо”, код компаратива и суперлатива: *више* „комп. од много”, *високајши, -а/-аја, -е/-еје* „суп. од висок” итд. У великој мери коришћене су „краће”, синонимске дефиниције, тако што се реч дефинише давањем синонима у дефиницији, нпр. *довека* „заувек, увек, стално, непрекидно”, *дозвољеније / дозвољеније* „дозвола, допуштење, пристанак” итд. У *Речнику* је, додуше у мањој мери, коришћена синонимска дефиниција од једног синонима, нпр. *компартамет* „део”, *комишија* „сусед”, *магазин* „часопис”, *одшествије* „одлазак” итд.

У високом степену дефиниције су преузимане из једногласног и вишетомног Речника МС и Речника САНУ. Такође, из наведених речника преузет је и систем хијерархизације и обраде полисемичних структура лексема, а додатну вредност лексикографском опису у речнику пружају илустрације цртежом (в. нпр. *кут оштри, кут прави*). Значења су поуздана, заснована на реалној грађи у корпусу, дакле, у речнику су наведене „само оне семантичке реализације лексема за које постоје потврде у анализираној грађи“ (26). Оно што додатно подиже квалитет речника јесу речи које су по први пут у овој књизи научно лексикографски обрађене. Споменућемо само неке: *благошчасно, благодословије, варакнути, домовозврашћеније / домовозврашћеније, количественица, краснонаравије, купечество, меровежествен, меровежество, мздопремчивост, мјеровједец / мероведац, морестрадалец / морестрадалац, надјејати се / надејати се, настојашчи, невоздржаније, недостаточество, неистовство, непочитаније, неудобвразумително / неудобвразумително, нињешњи, нишчетен, нравоучитељан, обикновеније, обикновено, обитајушчи, одшествије, получавати, попеченије, потвореније, превосходјашчи, препетствије, претпријатије, притворноулагљив, притјажавати, причисљавати, пришедши, прозјабавити, риболовства, самољубац, свирепствовати, својељубије, скврнословије, склоњеније, скорб, славољубије, сластољубије, сострадателан, срцеведац, тајнохраненије, ујазвити, униције, ходатај, храбродушије, честократно* итд.

7. У овом кратком приказу *Огледне свеске* будућег речника пружили смо само најопштија обавештења о њеној структури и садржају. О поступцима израде језичких

речника није похвално да говори и пише онај који сâм није учествовао у његовој изради. Ма колико то необично изгледало, у речницима се лексикографски поступак никада не региструје, а све то што корисник (чак и пажљивији читалац) може видети, само су обриси и фрагменти. Дубина лексикографског поступка и рада, коју чине подаци које лексикограф додаје претходним знањима о некој речи – почев од њене фонетике и граматике, порекла, употребе, граfiје, па све до најтананије значењске нијансе – остаје не приметна и за најдобронамерније и најпозваније читаоце (а нарочито за оне недобронамерне, ако их има). Од читавог поступка кориснику остају видљиви само закључци који се „посредно одражавају у дефинисању и семантичкој филијацији”⁷. Да ли треба рећи још и то да је свака урађена лексикографска одредница права мала филолошка студија о једној речи. Пажње је вредан сваки научни рад, а колико их овде у једној књизи има!

Да ли се при изради *Речника славеносрпског језика* његови приређивачи сусрећу са тешко решивим филолошким питањима и проблемима? Верујемо да се сусрећу и да су ти проблеми заиста бројни. Као један од главних разлога због којег су српска наука и култура досад биле ускраћене за такав речнички подухват, у стручној јавности је почесто навођен тај што славеносрпски језик није био нормативно и правописно кодификован, посматрано из угла савременог стандардног књижевног језика. Постављала су се бројна питања попут оних *Како пронаћи и адекватно описати све лексичке варијанте које се читавају на више фонетских и граматичко-правописних нивоа?*, *Како доћи до најбољег решења?*, *Како учинити компромис између исцрпности и рационалног обима?* итд. Лексикографски посао пун је „разних специфичних невоља и замки и оптерећен сложеним и мучним компромисима” које лексикографе „стављају пред неугодан избор: или се мирити с њима – макар колико нерадо, или се мирити с перспективом да послови остану неурађени”⁸. Приређивачи и аутори *Огледне свеске Речника славеносрпског језика* одлучили су се за први, по нашем суду – прави избор.

Владан Јовановић

Институт за српски језик САНУ
Vladan.Jovanovic@isj.sanu.ac.rs

⁷ Пешикан, Митар. „Невоље рада на нашим описним речницима”. Наш језик XVI/3, 1967, 200.

⁸ Исто, 191.